

ЖЕНСКИ ГЛАСОВЕ В БАЛКАНО-СЛАВЯНСКОТО ЛИТЕРАТУРНО ПРОСТРАНСТВО ПРЕЗ XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

LYUDMILA MINDOVA

*Institute of Balkan Studies and Center of Thracology
of the Bulgarian Academy of Sciences*

WOMEN'S VOICES IN THE BALKAN-SLAVIC LITERARY SPACE IN THE 19TH AND THE EARLY 20TH CENTURIES. The paper presents an overview of the thematic fields and social stances in the works of prominent female writers from Bulgaria, Serbia, Croatia and Slovenia in the late 19th and the beginning of the 20th century. The author attempts to interpret the literary contribution of Balkan women authors outside the contemporary scholarly context of gender studies and focuses on their belated acknowledgement by male historians of South-Slavic literatures. The paper stresses out that by the beginning of the 20th century only educated women from the national elite could claim equality with men in cultural debates. The author concludes that Balkan Slavic female writers of the period are actively engaged in the process of preserving family and Christian values, as well as in the defense of women's civil and electoral rights and the right to quality education. The works of Serbian writers Jelena Dimitrijević, Danica Marković and Isidora Sekulić, Croats Dragolja Jarnević, Ivana Brlić Mažuranić and Marija Jurić Zagorka, Slovenians Lily Novy, Vida Taufer, and Bulgarians Mara Belcheva, Dora Gabe, Elisaveta Bagryana demonstrate considerable diversity in the styles, ethical and religious beliefs, however their contribution to the Balkan Slavic cultural processes is similarly significant in terms of upholding high civic engagement and modern European values.

Keywords: comparative studies, cultural studies, literary history, women writings, modernity, Balkan Slavic writers

Темата за женското присъствие в културата се радва на нестихваща актуалност от епохата на позитивизма и реализма насам, но придобива и ярко изразен нюанс на гражданска активност след възхода на социалистическите идеи в световния политически и културен ред. Факт е, че дори международният празник на жената на 8 март, който за пръв път се празнува в началото на XX век, е също изцяло обвързан с политическите искания на социалистите за право на труд и достойно заплащане, както и за равни изборни права на *нежния пол*. Особено при бурните обществени процеси, провокирани от двете световни

войни, женският въпрос придобива все по-ярко изразена важност, така че вече изглежда невъзможно да бъде омаловажаван по какъвто и да било начин. Но женският въпрос все повече започва да се интерпретира от класови позиции, чиято цел е пълна преоценка и промяна на обществения ред. Безспорно голямо значение за това има дейността на личности като Симон дьо Бовоар (1908–1986), която се стреми да изпълни с авторитетност всеки разговор отвъд традиционните според нея роли на жената като майка, съпруга, пазителка на семейното огнище и т.н. Книгата ѝ *Вторият пол*, която се появява след края на Втората световна война, през 1949 г., задава ключовите параметри на интелектуалния дебат за женския глас и женската свобода, за политиките на оцеляване на жената изобщо. С времето темата придобива все по-ярък политически характер, така че днес изглежда все по-малко вероятно за жените в културата, науката и изкуството да се говори отвъд обичайните затвърдени вече граници. Но докато все пак ролите на жената се разглеждат в политическите контексти на левицата от Бовоар и след нея насам, през феминистките прочити и родовите студии, до интерпретациите в контекста на джандър изследванията, женското присъствие в световната култура съвсем не се изчерпва само до това измерение.

Тъкмо богатата научноизследователска работа по тази тема през последните десетилетия показва ясно, че участието на жените в културата е политика, но и не само. Напротив, то е много повече от това, тъй като не се изчерпва нито само с политиката, нито само с литературата и изкуството, нито само със семейните ценности и обществените роли, нито само с колективното съзнавано и несъзнавано.

Нека тук само споменем значимостта в славянски контекст на авторки като чешката писателка и интелектуалка Божена Немцова (1820–1862) и нейните полски колежки от епохата на позитивизма Елиза Ожешкова (1841–1910) и Мария Конопницка (1842–1910), които отдавна са получили признание не само в родната си среда. А забележителните с писателската си дарба сестри Бронте, чиито най-важни произведения се появяват в средата на XIX век и чиято значимост в английската литература едва ли някой ще оспорва? А американската поетеса Емили Дикинсън (1830–1886), която макар приживе да публикува 7-8 стихотворения от всичките над 1800, открити след нейната кончина, днес е призната за един от най-забележителните лирически гласове в световната поезия? А великите поетеси, писателки и интелектуалки на руския Сребърен век и авангард – Ана Ахматова (1889–1966), Марина Цветаева (1892–1941), Лиля Брик (1891–1978), Зинаида Гипиус (1869–1945)? А забележителната Лу Саломе (1861–1937), която е достоен събесед-

ник и вдъхновение с интелекта и таланта си за прочути личности като Ницше, Вагнер, Фройд, Рилке?¹

Съществената промяна по отношение на женския въпрос в културата се случва едновременно с промяната, която поначало се извършва на прага на XIX и XX век в световната политическа парадигма, и тя е свързана с ясните егалитаристки тенденции, които с течение на времето променят все по-сериозно обществения климат, а в неговите граници и разбиранията за етиката и естетиката, вярата и знанието, природата и духа; разбирания, които влияят непосредствено върху семейството като вековна институция, определяща битието и развитието на човешката личност.

Жената е равноправен участник в културния живот и преди социалната и политическа промяна на XX век, но категорично нейното присъствие няма масовия характер на съвременната епоха. Равноправна в културните дебати от по-старите епохи е образованата жена от елита. Твърдението важи в същата степен и за мъжете от тези среди. Онава, което бележи ясно съвременната политическа парадигма и в нея въпроса за *равноправието на жените*, е честата, бърза и нерядко насилствена подмяна на елитите. Феномен, който поставя постоянно под въпрос не само битието на жената като граждански субект, но и сигурността на нейното съществуване. Затова и всъщност наред с растящите права на жените днес продължава да е не по-маловажен въпросът за защитата на техния живот и сигурност (срещу домашното насилие, срещу изнасилванията и сексуалния тормоз, срещу уличната престъпност и т.н.).

Факт е, че темата за жените в културата трудно може да се отдели от обществените процеси, но от друга страна, точно в културните процеси изпъкват елементи, които дават доста по-многопластова картина. Затова и тъкмо независимият изследователски поглед притежава особена важност. В постюгославския и българския разговор за жените в културата през последните десетина години изследванията се задълбочиха до степен, която съвсем недвусмислено показва забележителното участие на жените в обществения живот, изкуството и науката не само през XX век, но и в по-ранните епохи. В научния контекст специален е приносът на изследователски проекти като международния портал www.women-writers.net в рамките на CEEPUS (Central European Exchange Program for University Studies) – портал, който обединява средноевропейски, средиземноморски и балкански актуални изследователски перспективи, осигурявайки възможности за по-бърз обмен чрез посредничеството на английския език. Сред проектите с национален обхват особено ценен е приносът на сръбския научен портал www.knjizenstvo.rs, който

¹ Българска публикация върху Саломе вж. Ivanov 2022: 7–23.

предоставя огромен информационен корпус за творческите жени от Средните векове насам; богат и впечатляващ със съдържанието и изгледа си е хърватският портал www.zagorka.net, посветен на творчеството на първата жена журналист в Хърватия Мария Юрич Загорка (1873–1957), както и Центърът за женски изследвания (Centar za ženske studije), чийто фокус обаче е предимно върху ситуацията от втората половина на XX век насам. Словенската научна продукция по темата е също приносна, като тук ще изтъкнем сайта www.lili-novy.eu, посветен на поетесата Лили Нови (1885–1958), както и дигитализирания архив с текстове от словенски авторки в Дигиталната библиотека на Словения – Digitalna knjižnica Slovenije (www.dlib.si). В постюгославски контекст специално внимание заслужава списанието за женска литература и култура *ПроФемина*, което има ясно изразен диалогичен характер на културен медиатор в иначе разрушеното политическо пространство на бившата югославска федерация.

Българската следа в този наистина пъстър културен диалог е не по-малко впечатляваща. Мнозина български изследователки, сред които Милена Кирова, Людмила Хр. Малинова, Миглена Николчина, Амелия Личева, Инна Пелева, Красимира Даскалова, Надежда Александрова, Недка Капралова, Кристина Йорданова, Катя Зографова и други обогатяват и задълбочават значително със своите проучвания хоризонта на това научно поле. Изтъкване заслужава значимостта на научни сборници като *Времето на жените* (Danuanova, ed. 1997), както и двете национални интердисциплинарни конференции по темата, *Жените в българската литература и култура* (2016 и 2019 г.) и издаденият сборник от първата през 2018 г. под съставителството на Людмила Хр. Малинова (Malinova et al., eds. 2018).

Сред важните индивидуални изследователски гласове по тази тема заслужават да се открият тези на хърватските авторки Ирена Лукшич, Дуња Фалишевац, Андреа Златар, Дубравка Угрешич; на сръбската писателка и изследователка, инициаторка на сайта *Книженство* – Биляна Дойчинович; на Светлана Слапшак, Йелена Петрович. Особено ценен е приносът на полската изследователка Магдалена Кох, един от най-изявените съвременни учени в тази сфера, която обогатява със своите задълбочени анализи и систематизации, както и с усилията си да вмъкне трайно в литературния канон и образователните практики талантиви женски гласове наравно с утвърдените мъжки от периодите на романтизма, реализма и модернизма.

Специално заслужава да се подчертае приносът на научния сборник *Изтъкнати хърватски и български интелектуалки в науката и изкуството* (Mihanovic-Salopek, ed. 2011) с материали от проведената по темата научна конференция в Загреб през 2009 г.,

плод на дългогодишния междуакадемичен проект между Института за балканистика с център по тракология Александър Фол (БАН) и Института по история на хърватската литература, театър и музика (ХАЗУ). Текстовете на учените, които с години обогатяват с изследванията си познанието за многостранните българо-хърватски контакти в политическата, културната, стопанската и интелектуалната история, тук внасят безценен ракурс в научното проучване на женското участие в културата. Така от въвеждащият текст на Йосип Братулич (Bratulic 2011: 5–15) читателят може да проследи участието на образованите и талантиливи хърватки и българки в по-ранните периоди на културата, от XVI и XVII век насетне и да осъществи мислени паралели с поетическите пътища на византийската принцеса, историчка и писателка Ана Комнина (1083–1153), нейните средновековни сръбски посестрими монахиня Ефимия (1349–1405) и княгиня Милица (1335–1405), както и техните аналогии в лицето на българските монахини и представителките на управленския елит, чиято литературна дейност, макар и белязана от по-голяма анонимност, все пак е неразривна част от книжовните процеси².

Сред изследванията с особено висока научна стойност от сборника трябва да се изтъкнат текстовете на Хървойка Миханович-Салопек за Дора Пеячевич и за българските и хърватски женски гласове на сецесиона; изследването на Антоанета Балчева върху салонната култура на прага на XIX и XX век; паралелите между интелектуалните фигури на графиня Елизабета Пеячевич и Екатерина Каравелова, които осъществява Йорданка Гешева; музиколожките наблюдения върху църковнославянската музика на Алойзие Просоли.

В контекста на темата за женското присъствие в културата и културния обмен в Югоизточна Европа важно място заемат изследванията върху образователните процеси, сред които се отличават студиите на хърватската изследователка Тихана Луetic и на българската ѝ колежка Румяна Прешленова върху висшето образование в Австро-Унгария и Хърватия и значимостта им за процесите в Средна и Югоизточна Европа³. Ценни са наблюденията и на словенската изследователка Сабина Жнидаршич-Жагар за образователните промени и женското участие в тях на прага на XIX и XX век в монографията *Включването на словенките в литературното пространство* (Znidarsic-Zagar 2009), в която са въведени редица данни за допускането на жените до сферите на висшето образование във Виенския университет, както и за отражението на това върху словенската култура. Задълбочават знанията в тази област и научните статии на участниците в изда-

² Вж. напр. Georgieva 2011, Pavlov 2020, Krusheva 2017.

³ Вж. напр. Preshlenova 2008, Luetic 2012.

дения от Института по балканистика сборник *И настъпни време за промяна. Образи и възпитание в България. XIX и в XX век* (Kostov et al., eds. 2008). Специално посветена на женската тема от посочения сборник е статията на Жоржета Назърска *Младежта, социалният пол и социалната промяна в България (началото на XX век): два опита за портрет* (с. 87–105).

В контекста на образователните взаимодействия между балканските славяни и останалите обитатели на полуострова изследователските наблюдения върху славянските питомци на Робърт колеж и на различните девически пансиони и колежи в Османска Турция заслужават специално внимание⁴. Именно в контекста на образователните практики на XIX век се открива една характерна особеност на женското участие в културата и образованието през този период. То винаги е едновременно свързано и със съхранението на християнските ценности, и с християнизиранието на обществото. Образованата жена и интелектуалката на XIX век не се стреми да разруши нито християнския свят, нито традиционното семейство. Стремленията ѝ са в посока на гражданските и избирателните ѝ права, както и в посоката на усъвършенстване на нейното образование. Затова и не е случайно, че целта на девическите пансиони е да дадат достойно християнско образование и възпитание на своите ученички. Както се вижда от книгата на Юра Константинова, посветена на българите в османския Солун, българската девическа гимназия там, която действа активно от 80-те години на XIX век, носи например името *Свето Благовещение* (Konstantinova 2020: 236–264). Тоест тя съвсем ясно заявява своята посветеност във възпитанието и образованието на бъдещи достойни дами с християнска ценностна система.

Ангажираността на видните жени общественички през XIX век е свързана с религиозните ценности. При това дружествата, с които те се ангажират, в основата си имат благотворителен характер. Така например Елън Гулд Уайт (1827–1915), една от най-превежданите жени в света, създава не само забележителна по обема и достойнствата си богословска литература, но е и активна радетелка за равен достъп на жените до образованието, за равенството между расите, за премахване на робството. Тя същевременно е подкрепяла винаги и дейността на съпруга си Джеймс Спрингър Уайт, с когото основават Църквата на адвентистите от седмия ден. В български контекст например по подобен начин е впечатляваща семейната двойка на Елисавета и Христо Караминкови, на която посвещава своето архивно изследване Недка Капралова (Kaprlova 2013).

⁴ Вж. напр. Danova 2008, Sabev 2015, Konstantinova 2020.

Образованите жени на XIX век са най-често съпруги на видни представители на интелектуалния, духовния, индустриалния и политическия елит. Такава е например Савка Суботич (1834–1918), една от най-значимите сръбкини на XIX век, съпруга на Йован Суботич (1817–1885) – забележителния сръбски интелектуалец, доктор по право, политик и писател и не на последно място редактор на Летописа на *Матица Сръбска* в периода от 1842 до 1847 г. Съпрузите Суботич споделят общи идеи, които защитават и правят обществено достойние заедно. Застъпват се за допускането на жените до висшето образование; за създаването на женски дружества; за подкрепата на женските занаяти и представянето им на европейските търговски изложения; за подпомагането на селските жени.

Забележителна личност е писателката Елена Димитриевич (1862–1945) – авторка, която през последните две десетилетия привлича заслужено интереса на родните и сръбски и на чуждите изследователи. Тя също се ползва от безрезервната подкрепа на съпруга си Йован Димитриевич, когото като мнозина други свои съвременници придружава и на фронта през Първата световна война като милосърдна сестра. Следва да се напомни и фактът, че голямата сръбска художничка модернистка Надежда Петровиц⁵ също чувства като свой човешки и християнски дълг да окаже милосърдие към ранените и загиващите на фронта и самата тя загива от тиф на сръбския фронт във Валево на 3 април 1915 г. Не по-малко впечатляваща е семейната двойка на българския генерал и дипломат в Турция Тодор Марков и съпругата му Мария Стайкова Маркова, която също се стреми да го подпомага в обществената му дейност и докато той воюва на фронта, тя е самарянка към Червения кръст в Разпределителната болница в София по време на Балканската война (1912–1913).

За разлика от мнозина други свои съвременници, които притежават безспорни интелектуални качества, владеят по няколко езика, подкрепят съпрузите си, а същевременно и развиват активна обществена дейност, Елена Димитриевич освен това се нарежда и сред онези жени на прага на XIX и XX век, които оставят след себе си богато и стойностно художествено творчество. В славянския балкански контекст нейното име стои до имената на разпознаваеми авторки като хърватките Мария Юрич Загорка (1873–1957), Ивана Бърлич Мажуранич (1874–1938), словенките Зофка Кведер (1878–1926) и Лили Нови (1885–1958).

Сравнително по-усложненият прием на тези авторки не само в световен контекст, но и в региона отваря въпроса за властващите културни стереотипи не само по отноше-

⁵ Вж. за нея напр. Georgieva 2003.

ние на *близките* и *малките* култури, но и за ролята на жените в тях. Точно на тази тема посвещава свои размишления полската изследователка Магдалена Кох, която твърди следното:

По своята природа канонът се характеризира с тромавост: много рядко и бавно се променя. За някои стратегии на забравата по отношение на жените творци преди десет години писа Светлана Слпшак (Slapsak 2007). През последните години се направи доста за завръщането на приглушените гласове на множество писателки в публичното пространство – все повече знаем за писателките, за които по-рано се мълчеше, когато непринадлежността им към канона автоматично означаваше принудително изгнаничество от културата (Koch 2018: 5).

Магдалена Кох е сред най-активните изследователки на женските почерци в сръбската литература от XIX и началото на XX век, която успява не само в преподавателската си практика в полските университети, но и изобщо сред четящата аудитория да въведе наред с утвърдените в канона имена на писателите същевременно и на техните не помалко даровити колежки: творчеството на първата модерна поетеса в сръбската литература Даница Маркович (1879–1932) заедно с прочутите Йован Дучич (1871–1943) и Милан Ракич (1876–1938); прозата и есеистиката на Исидора Секулич (1877–1958) до творчеството на Станислав Винавер (1891–1955), Елена Димитриевич до известния автор на първия сръбски модерен роман Борисав Станкович (1876–1927)... И основателно полската изследователка се пита защо след като всички тези авторки пишат по времето на прочутите си колеги, ние знаем толкова малко за тях? Защо не ни е известна тяхната модерна проза, а знаем само за Борисав Станкович и неговия роман *Нечиста кръв*, който според Магдалена Кох показва силно сродство с романа на Елена Димитриевич *Нове* както по отношение на регионализма и ориентализма, така и като цяло заради статута на жената в обществото и описанията на нейната душевност в разглежданите произведения (Koch 2018: 9).

Тъкмо в контекста на въпросите, които поставя Магдалена Кох, си заслужава да споменем, че и в България са налице сходни стереотипи. Факт е, че нерядко налагането на жените в културното пространство е белязано от дух на полемизъм, скандал или трагизъм (повод за размисъл са случаите на самоубийство или убийство сред творческите жени, както е например с Лора Каравелова, Петя Дубарова, Яна Язова, но и с чуждестранни авторки като Ивана Бърлич-Мажуранич, Силвия Плат, Марина Цветаева...). Разбира се, безспорните таланти се налагат някак по-лесно (Дора Габе, Елисавета Багряна, Мара Белчева, Десанка Максимович, Весна Парун), но от друга страна като че ли страхът

от нарушаване на стереотипа е причина за по-слабото и по-късно допускане на жените в пантеона на високите ценности. Нерядко писателите и критиците, които оценяват творчеството на дамите в литературата, смятат за комплимент оценката, че *това не е женско писане*⁶.

Дори само наблюдението върху тома, посветен на преводната рецепция на балканските литератури в България (Nichev et al., eds. 2004), е показателен за по-неуверения прием на жените писателки и поетеси сред българската читателска аудитория. Прави впечатление, че единствената сръбска авторка в съдържанието на тома е поетесата Десанка Максимович (1898–1993), докато от словенска там не присъства нито една авторка, освен при представянето на сборника *Словенски разкази* (Yordanova 1979), в който женското присъствие е изненадващо добро: Зофка Кведер, Катя Шпур (1908–1991), Мира Михелич (1912–1985), Нада Крайгер (1911–2000), Мими Маленшек (1919–2012). И при приема на хърватската художествена литература до 2000 г. се наблюдават сходни тенденции. С отделни издания са представени едва три хърватски авторки: Ивана Бърлич-Мажуранич, Весна Парун (1922–2010) и Дубравка Угрешич (р. 1949). Хърватските авторки не са по-добре застъпени и в белетристичните и поетически сборници в България от посочения период.

Ситуацията се променя значително едва през последните двайсетина години, когато се наблюдава подчертано засилване на преводаческия и критически прием с отварянето на границите и освобождаването в издаването и разпространението на книгите. В този период потиснатите и заглушавани по-рано женски гласове, както забелязва Магдалена Кох, придобиват заслужено по-висок статут в културата и далеч по-голяма видимост. И тук обаче прави впечатление своеобразна едностранчивост на приема. Докато в академичните среди и критическата рецепция има сравнително по-голямо разнообразие, в преводната рецепция е налице предпочитание на съвременните творци. И така докато безспорно талантиливи авторки като Исидора Секулич, Зофка Кведер, Мария Юрич Загорка, Лили Нови, Вида Тауфер, Елена Димитриевич, Драголя Ярневич и други писателки и поетеси от предния и по-предния век нямат свои книги на български, в момента се превеждат предимно съвременни творци. И то както в зависимост от безспорните художествени стойности на произведенията, така и от търсенето и пазарните механизми, но същевременно и от възможностите за субсидиране на преводната про-

⁶ Хърватският модернист Антун Густав Матош например възкликва така при първоначалната си среща с поетиката на сръбската модерна писателка Исидора Секулич.

дукция. А в скромна пазарна среда като българската издаването на книги е било и продължава да бъде донкихотовско начинание.

Можем да си зададем въпроса защо преводаческият прием на женските поетски от по-ранните епохи е така слаб? Дали защото до такава степен са се променили стилистиката и художествените вкусове; дали защото поетическият изказ е вече коренно различен; дали защото съвременният читател има слаб слух към социалната проблематика от преди век... Или защото липсва академична, издателска и обществена подкрепа за потихите гласове в литературата и живота? Всъщност само по себе си изследователското поле е безспорен медиатор между културите и е в състояние ако не да предизвика посилен обмен, то поне да очертае възможности и да посочи имена и явления, на които си заслужава да посветим внимание.

При наблюдението на литературната ситуация от предния век прави впечатление, че жените се оказват по-предпазливи в жанровите си избори. Вероятно заради съзнанието, че написаното е най-често за *чекмеджето*, те, дори в епохата на модернизма, когато афинитетът към изповедните интимни жанрове е подчертан, все пак предпочитат по-традиционни избори, наследени от литературата на сантиментализма и реализма. С други думи, жените със самочувствие на поетеси са далеч по-малко, отколкото онези, които се осмеляват да се конкурират в полето на белетристиката. Както забелязва Магдалена Кох в монографията си *...Когато създам като култура...*, озаглавена така по думи на Исидора Секулич, *жените са посегнали за традиционните литературни жанрове, установени сравнително здраво в европейската традиция и благодарение на това читателите са ги разпознавали и приемали по-лесно ... Става дума за епистоларния роман, интимния дневник, дневниците или пътеписните писма, автобиографията, изповедта и лириката... В това време (на модернизма – б.м.) авторката получава толкова по-лесно достъп до културния живот, колкото по-убедително представя тъкмо „женската чувствителност“ и психика. (...) Под определението „типично женска чувствителност“ разбирам и факта, че жената се вписва в тогавашните стереотипи, оставайки си онова, което е била в мъжката мечта – обект, а не субект на репрезентация.* (Koch 2012: 131–132). Разбира се, това е авторска позиция, която до голяма степен се припокрива с актуалните феминистични разбирания за женските роли и стереотипите за тях.

Световната литература същевременно показва редица примери за авторки, които не само владеят таланта на тънкото наблюдение, но и далеч не се затрудняват да изпълняват ролята на пълноправен субект в културния процес. Впрочем тъкмо в контекста на

модернизма, нека посочим наблюдението на изследователката на южнославянския модернизъм Лилия Кирова, че *една от най-важните идеи, която още мадам дьо Стал и нейните привърженици успяват да пренесат от Германия във Франция, е идеята за автономността на изкуството* (Kirova 2005: 55). Наблюдението на Л. Кирова е изразено в хода на нейните размисли за поетиката на един от най-големите славянски модернисти – Антун Густав Матош (1873–1914), но то артикулира тъй важната роля на високообразованите дами в интелектуалния живот на Европа. На феномена на литературните салони специално внимание отделя Антоанета Балчева в свое сравнение между българските и хърватски проявления:

Въпреки историческата дистанция от френския и немския им първообраз на мадам дьо Стал, Хенриете Херц или Рачел Левин, домовете на Лидия Шишманова, Екатерина Каравелова, Магдалина Георгиева, Мария Чомакова, Мара Белчева, на Цветана Р. Маджарова, запазват стремежа към организирането на наситени културни прояви с участието на един разнообразен посетителски профил. (Balcheva 2011: 94)

Образованите и талантиливи мъже не само ценят таланта на своите колежки, но и често съдействат за техния по-радушен прием в културните среди. Примерите са многобройни, но нека сега само споменем, че литературният историк Йован Скерлич отделя място на поезията на Даница Маркович в своята *История на новата сръбска литература* (1914) по времето, когато тя е публикувала едва една стихосбирка. А Антун Густав Матош, който въпреки обемното си творчество също доскоро нямаше свои преводни книги в България⁷, прави задълбочен анализ на белетристичната дарба на Исидора Секулич при появата на дебютната ѝ книга – сборника с кратки разкази *Спътници* (1913). В своята литературна критика за нея Матош оценява високо повествователната ѝ дарба и като сравнява поетическата ѝ техника с танцьорското изкуство на Айседора Дънкан, той назовава дори цялата си статия *Танц на словото*. Факт е, че Матош анализира подробно книгата на сръбската писателка и макар да дава емоционални и склонни към стереотипи оценки, той бързо връща мисълта си към рационалната интерпретация и богатия си запас от знания върху световната литература. Ако определението *танц на словото* създава очаквания за импресионистична критика, в самия ход на анализа Матош се показва

⁷ Като се изключат преводите от хърватския творец в различните антологии на поезията и прозата, за пръв път самостоятелна негова книга се появява едва през 2019 г. в превод на Христо Попов (*Уморени разкази* – Matos 2019).

като задълбочен читател, който се вълнува живо от поетическите и стилистични открития на своите колеги.

Това е стил на нюанса и на нерва, – пише Матош – подобен на идиличността в стила на Ф. Джеймс и стила на импресионистите. Още малко, още малко и през тези кратки разкази стигаме почти до стила на хумористите: Дикенс, Жул Ренар, А. Доде. (...) Но докато първият разказ на Исидора Секулич ме изненада със своята новост, всички следващи ме изненадват с еднообразието си (Matos 1973: 328–329). Макар че заключението на Матош е за наличието на излишен маниеризъм в стила на писателката, той все пак показва благосклонност към уменията ѝ. От друга страна, цитираният вече Йован Скерлич, който посвещава внимание на първата модернистка поетеса Даница Маркович, съвсем не е така благосклонен към И. Секулич, чиято книга определя като *егоцентрична, която не би могла да се появи в по-неблагоприятно време*⁸ (след българо-сръбската война – б.м.). Същевременно е любопитно, че докато Скерлич не приема *егоцентричната* поетика на Исидора Секулич през 1913 г., десет години по-рано оценява по съвсем различен начин изповедния тон на поетесата Даница Маркович, чиято *искреност, рядка и смела искреност, искреност, която дори мъжете често не притежават* (Skerlic 1920: 142) е достойна за аплодисменти. Нещо повече, в своята *История на новата сръбска литература* Йован Скерлич твърди, че до тогавашния момент тя е най-добрата сръбска поетеса.

Забележително е, че Скерлич, който полага началото на своята сръбска литературна история от Просвещението насетне и се стреми към завидна обхватност, обективност и задълбоченост едновременно, проявява интерес към жените творци. Така първата модерна поетеса, която включва наред с мъжете, е Милица Стоядинович Маркович (1830–1878). За сръбския литературен историк тя е по-ценна като явление, отколкото като поетеса, тъй като намира поезията ѝ за *безлична, безизразна, обща, прекалено конкретна и конвенционална* (Skerlic 1912: 44), но не пропуска да забележи, че в своето време тя е много популярна и ценена като поетеса. Макар да отделя по-оскъдно внимание на женското присъствие в литературата, Скерлич не го пренебрегва. До Исидора Скерлич поставя творчеството на Елена Димитриевич и Милица Янкович, безспорно оценявайки и трите като емблематични за модерната сръбска поезия. Но Скерлич не е постоянен в оценките си – очевидно е склонен към преосмисляне, което често идва на основата на сравненията. Тъй като книгата *Спътници* на Исидора Секулич и дебютната книга *Изповеди* на Милица Янкович (1881–1939) се появяват едновременно през 1913 г., това е допъл-

⁸ Цитирано по: Franges 1977: 129–163.

нителен повод за изследователя да ги сравни. При това макар И. Секулич по-късно да се налага като един от най-репрезентативните творци на сръбския модернизъм, литературният историк първоначално оценява по-високо искреността и непосредствеността в изповедната проза на Милица Янкович. Разбира се, за това творческо развитие вероятно има доста други обстоятелства. Сред тях не е за пренебрегване крехкото здравословно състояние на М. Янкович, която на 21 години се разболява от туберкулоза и така и не успява да се излекува напълно, като преживява последните 20 години от живота си в оскъдица и на легло, макар иначе да издава 10 сборника с разкази, 3 романа и няколко книги за деца.

Седемдесет години след появата на Скерличевата *История на новата сръбска литература* литературният критик и историк Йован Деретич публикува своята *Кратка история на сръбската литература* (1987), в която отделя далеч по-малко място за женските почерци, но за сметка на това отдава заслужена почит на Исидора Секулич. Но самата Секулич отдавна вече е получила признание в родината си и в чужбина, и то не само като белетристка, а и като литературна критичка. При това Секулич е и първата жена академик, член на Югославската академия на науките и изкуствата (първо дописан от 1939, а от 1950 г. и редовен).

Близка по поетически натюрел и афинитет към кратките жанрови форми е словенската съвременничка на Исидора Секулич – писателката Зофка Кведер. Родена през 1878, на следващата година след сръбската авторка, Кведер има по-кратък жизнен път, но също успява да създаде творчество, което я нарежда сред най-бележитите представители на словенския модернизъм. Владеейки освен словенски, също и немски и хърватски, авторката поддържа добри контакти със своите образовани съвременници. Тъй като в този период в литературите на балканските славяни кратките форми се радват на голяма почит (пишат ги словенецът Иван Цанкар, хърватинът Антун Густав Матош, Исидора Секулич, Иван Вазов...), това вероятно също оказва въздействие за забелязването на Зофка Кведер. Но тя има несъмнен талант и усет към детайла, което привлича вниманието към нея на авторитетните по това време словенски автори.

Зофка Кведер, която освен белетристично оставя след себе си и богато драматургично творчество, същевременно е и от авторките, живо ангажирани с женския въпрос. Това безспорно я доближава до хърватската писателка и журналистка, също нейна съвременничка, Мария Юрич Загорка (1873–1957), днес не само една от най-почитаните жени в хърватската култура, но и своеобразна икона, когато става дума за женските права и свободата на словото. И Кведер, и Загорка отделят съществена част от своето

творческо време за журналистически занимания. Нещо повече, Кведер започва да издава през 1917 г. месечника *Женски свят*, който на следващата година преименува в *Югославска жена*, а през 1921 г. издава и *Алманах на югославските жени*. Мария Юрич Загорка издава първото хърватско женско списание *Женски лист* (1925–1938), след което и *Хърватица* (1939–1941), за които самата тя пише повечето публикации. Макар че и Кведер, и Загорка имат обемно белетристично творчество и се радват на международно признание, и те не са представени със самостоятелни преводни книги в България, за разлика от световноизвестната писателка на детска литература Ивана Бърлич-Мажуранич.

Бърлич-Мажуранич има две преведени книги на български език – и двете в талантливия превод на Християна Василева, една от най-даровитите ни преводачки на художествена литература от пространството на бивша Югославия. Това са книгите ѝ *Чудните приключения на чирака Хлапич* (1913) и *Приказки от стари времена* (1916)⁹. Внучка на славния си предходник, хърватският поет и държавник Иван Мажуранич, Ивана Бърлич-Мажуранич е расла в известна интелектуална фамилия и е възпитана с високите идеали на грамотността и просветата от своето съвремие. Макар да се прочува с детските си книги, писателката се вълнува живо от политическия живот на своята родина и споделя възгледите на съпруга си, адвоката и политик Ватрослав Бърлич. Заради смелата си позиция в подкрепа на хърватската национална кауза Иван Бърлич-Мажуранич получава високо отличие от епископ Йосип Юрай Щросмайер – една от най-бележитите личности в тогавашната история на хърватите и голям приятел и благодетел на българите. Подобно на мнозина от своите съвременници, и тази впечатляваща детска авторка, която често наричат *хърватската Андерсен*, се включва като милосърдна сестра по време на Първата световна война и то заедно и с двете си дъщери. Предлагана е неколkokратно за Нобелова награда за литература, а през 1937 г. е избрана за дописен член на Югославската академия на науките и изкуствата. Неслучайно творчеството ѝ е високо оценено и от нейните български изследователи. В това за преводната рецепция на преводните литератури в България Катя Йорданова твърди, че заради своето *въображение, дарба и емоционална субтилност* хърватската авторка *ще остане в световното „златно“ приказно наследство редом с имената на Шарл Перо, Ханс Кристиан Андерсен, братята Якоб и Вилхелм Грим* (Йорданова 2004: 172). Бихме добавили и нейната славна шведска колежка Астрид Линдгрен, макар тя да е от следващото поколение майстори на детската книга.

⁹ Brlic-Mazuranic 1975, Brlic-Mazuranic 1979.

В заключение на този обзорен текст върху женските поетски от периода на реализма и модернизма, нека посочим, че неопределено съкровище в тогавашната литература внасят високо ерудирани поетеси като словенките Лили Нови и Вида Тауфер (1903–1966), сръбкинята Даница Маркович, българките Мара Белчева (1868–1937) и Дора Габе (1888–1983). За хърватската литература това е период, в който жените проявяват интерес повече към белетристиката и драматургията или към лиризираната проза, но от друга страна хърватската лирика има изявено дамско присъствие още във времената на Ренесанса и барока, когато в останалите държави на полуострова индивидуалното творчество е твърде оскъдно. Бихме могли да се запитаме дали след така силно митологизирания период на романтизма, когато поетическото и метапоетическото изкуство създава идеализирания образ на барда и на поета пророк, дали след тази магнетична епоха на гении навлизането на жените в пространството на поезията не е било наистина дръзко начинание? Дали все пак като призвание, често сравнявано с жреческото, поезията не е обричала поетесите на своеобразна социална самоизолация, на доброволно изгнаничество? И дали по тази причина успехът на поетесите, които не само са открили начините да заявят, но и да отстояват присъствието си в света на поезията, не е повече от забележителен? Владеейки на високо ниво по няколко езика и превеждайки свободно поезия и проза, поетесите на модернизма създават творчество, което не само заслужава, но и своевременно получава щедри похвали. Но безспорно освен таланта, интелекта и ерудицията си пишещите дами почти винаги към всичко това е трябвало да притежават и *щипката сол* на остроумието. Както например във времето на репресиите и цензурата след установяването на комунистическата диктатура Лили Нови дава шеговитата идея да се създаде еретичната Лига на ленивите чаровници.

Както и в останалите области на културата, жените в литературата показват и доказват, че дарбата, интелектът и етичността никога не са зависели от половите различия. Всяко преекспониране на разделението в литературата по полов, класов или расов признак всъщност поставя по-скоро въпроси около литературата, отколкото в нейните присъщи граници. Но тези околелитературни въпроси, разбира се, са ценни, доколкото дори със самото си поставяне вече я преосмислят и дават идеи за нейното обогатяване. Както в прочутия си *Хазарски речник* (1984) сръбският писател Милорад Павич (1929–2009) съветва читателите след прочита на този *роман-лексикон* да разменят своите екземпляри. Мъжете да прочетат женския, а жените – мъжкия. В името на по-богатия читателски опит и на по-добрата литература.

Темата за женските гласове в литературата се радва на заслужен интерес през последните сто години и би било радостно, ако не изгуби своята актуалност и занаят. За нас, днес, в граничните пространства между балканския и славянския свят, между Европа и Азия, между XX и XXI век, жената като творец, като майстор на словото и разказвач на една по-малко изследвана литературна история, представлява интерес, тъй като ни дава ценен и нужен опит в полето на естетическия и житейския опит. Богатото и разнообразно творчество на писателките от България, Сърбия, Хърватия и Словения на границите на XIX и XX век е свидетелство за висока образованост, чувство за отговорност и етичност пред хората и изкуството. И литературната дейност, и ерудицията, и гражданската активност на жените в литературата показва, че без тяхното майсторство в четенето, слушането и писането литературата нямаше да бъде това, което е. Съкровищница на духа.

REFERENCES

- Balcheva 2011:** Balcheva, Antoaneta. "The Literary Auditoriums on the Verge of the XX Century. The Bulgarian and Croatian Contribution." In: Mihanovic-Salopek, Hrvojka, ed. *The Eminent Croatian and Bulgarian Intellectual Women in the Sciences and Arts*: 89–103. Zagreb: Institute for the History of Croatian Literature, Theatre and Music in Zagreb, CASA, 2011. [In Croatian: Balčeva, Antoaneta. "Književni saloni na pragu 20. stoljeća. Bugarski i hrvatski prinos." U: Mihanović-Salopek, Hrvojka, red. *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti*: 89–103. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HAZU, 2011.]
- Bratulić 2011:** Bratulić, Josip. "Croatian and Bulgarian Women Writers in Their National Cultures." In Mihanovic-Salopek, Hrvojka, ed. *The Eminent Croatian and Bulgarian Intellectual Women in the Sciences and Arts*: 5–15. Zagreb: Institute for the History of Croatian Literature, Theatre and Music in Zagreb, CASA, 2011. [In Croatian: Bratulić, Josip. „Književnice Hrvatske i Bugarske u nacionalnim kulturama svojih naroda.“ U: Mihanović-Salopek, Hrvojka, ur. *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti*: 5–15. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HAZU, 2011.]
- Brlіc-Mazuranić 1975:** Brlіc-Mazuranić, Ivana. *The Brave Adventures of Lapitch*. Sofia: Narodna mladezh, 1979. [In Bulgairan: Бърлич-Мажуранич, Ивана. *Чудните приключения на чирака Хлапич*. София: Народна младеж, 1975.]
- Brlіc-Mazuranić 1979:** Brlіc-Mazuranić, Ivana. *Croatian Tales of Long Ago*. Sofia: Otechestvo, 1979. [In Bulgarian: Бърлич-Мажуранич, Ивана. *Приказки от стари времена*. София: Отечество, 1979.]
- Damyanova, ed. 1997:** Damyanova, ed. *The Time of Women*. Sofia University Press, 1997. [In Bulgarian: Дамянова, Пенка, съст. *Времето на жените*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1997.]

- Danova 2008:** Danova, Nadya. *Ivan Dobrovski in Prospect of the Bulgarian XIX Century*. Sofia: Valentin Trayanov, 2008. [In Bulgarian: Данова, Надя. *Иван Добровски в перспективата на българския XIX век*. София: Валентин Траянов, 2008.]
- Franges 1977:** Franges, Ivo. "With Matoš's Critical Prose." *Croatica. Journal of Croatian Language, Literature and Culture*, vol. 8, no 9–10 (1977): 129–163. [In Croatian: Frangeš, Ivo. „Uz Matoševu kritičku prozu.” *Croatica*, vol. 8, br. 9–10 (1977): 129–163.]
- Georgieva 2003:** Georgieva, Milena. *South Slavic Dialogues in Modernism. The Bulgarian Art and the Art of Serbia, Croatia, Slovenia (1904–1912)*. Sofia: Balgarski hudozhnik, 2003. [In Bulgarian: Георгиева, Милена. *Южнославянски диалози на Модернизма. Българското изкуство и изкуството на Сърбия, Хърватско, Словения (1904–1912)*. София: Български художник, 2003.]
- Georgieva 2011:** Georgieva, Sashka. *The Woman in the Bulgarian Middle Ages*. Plovdiv: Bulgarian Historical Heritage Fund, 2011. [In Bulgarian: Георгиева, Сашка. *Жената в българското средновековие*. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2011.]
- Ivanov 2022:** Ivanov, Petar. "A Little Sunbeam in Psychoanalysis." In: Salome, Lou. *Eroticism and Love after Freud*. Ruse: Ahat, 2022. [In Bulgarian: Иванов, Петър. „Малък лъч слънце в психоанализата.“ В: Саломе, Лу. *Еротика и любов по Фройд*. Русе: Ахат, 2022.]
- Kapralova 2013:** Kapralova, Nedka. *And Your Husband Will Rule over You*. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Press, 2013. [In Bulgarian: Капралова, Недка. *И ще господарува мъжът ти над теб*. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2013.]
- Kirova 2005:** Kirova, Liliya. *The Spirit of the Peninsula*. Sofia: Nays AN, 2005. [In Bulgarian: Кирова, Лилия. *Духът на полуострова*. София: Найс АН, 2005.]
- Konstantinova 2020:** Konstantinova, Yura. *The Bulgarians in Ottoman Salonica*. Sofia: IBST-BAS Press, 2020. [In Bulgarian: Константинова, Юра. *Българите в османския Солун*. София: ИБЦТ-БАН, 2020.]
- Koch 2012:** Koch, Magdalena. "...When We Mature as a Culture..." *Early 20th-Century Serbian Women's Writings (Canon – Genre – Gender)*. Wrocław University Press, 2007. [In Serbian: Кох, Магдалена. „...Када сазремо като култура...“ *Стваралштво српских списатељица на почетку XX века*. Београд: Службени гласник, 2012.]
- Koch 2018:** Koch, Magdalena. "In the Literary Canon Extra Muros. Jelena Dimitrijević in the Teaching Process at Universities in Poland." In: Dojcinovic, Biljana & Jelena Milinkovic, eds. *Do you read Jelena Dimitrijević?: 1–21*. Belgrade: Belgrade University Faculty of Philology, 2018. [In Serbian: Кох, Магдалена. „Extra muros у канону: Јелена Димитријевић у настави српске књижевности на универзитетима у Пољској.“ В: Дојчиновић, Биљана & Јелена Милинковић, ур. *Читате ли Јелену Димитријевић?: 1–21*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2018.]
- Kostov et al., eds. 2008:** Kostov, Aleksandar & Dobrinka Parusheva & Rumiana Preshlenova, eds. *And the Time for Change Came in. Education and Upbringing in Bulgaria. 19th and 20th Centuries*. Sofia: IBST-BAS, 2008. [In Bulgarian: Костов, Александър & Добринка Парушева & Румяна Прешленова, съст. *И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България. XIX и XX век*. София: Институт по балканистика – БАН, 2008.]

- Krusheva 2017:** Krusheva, Petya. *The Nun in the Bulgarian Middle Ages – Between Sin and Sanctity* (10th–14th cc.). In: *Vremena* (ISSN 2367-5527), no 13 (2017): 31–40; <https://istorianasveta.eu/index.php/ct-menu-item-23/file/16-брой-xiii-декември,-2017.html> (accessed 14.07.2022). [In Bulgarian: Крушева, Петя. „Монахинята в българското средновековие – между греха и светостта (X–XIV в.).“ *Времена*, no 13 (2017): 31–40.]
- Luetić 2012:** Luetić, Tihana. *Students in the University of Zagreb (1874–1914). Social Life, Everyday Life, Culture, Politics*. Zagreb: Srednja Europa, 2012. [In Croatian: Luetić, Tihana. *Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874–1914). Društveni život, svakodnevica, kultura, politika*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.]
- Malinova et al., eds. 2018:** Malinova, Liudmila & Kristina Yordanova & Marineli Dimitrova, eds. *Women in Bulgarian Literature and Culture*. Papers of the National Interdisciplinary Scholarly Conference, 20–21 October 2016. Sofia University Press, 2018. [In Bulgarian: Малинова, Людмила Хр. & Кристина Йорданова & Маринели Димитрова, съст. *Жените в българската литература и култура*. Доклади от Национална интердисциплинарна научна конференция, 20–21 октомври 2016 г. София: УИ Св. Климент Охридски, 2018.]
- Matos 1973:** Matos, Anton Gustav. *Collected works*. Vol. VIII. Zagreb: YASA, 1973. [In Croatian: Matoš, Anton Gustav. *Sabrana djela*. Т. VIII. Zagreb: JAZU, 1973.]
- Matos 2019:** Matos, Anton Gustav. *Tired Stories*. Transl. by Hristo Popov. Sofia: SONM, 2019. [In Bulgarian: Матош, Антон Густав. *Уморени разкази*. Прев. Христо Попов. София: СОНМ, 2019.]
- Mihanovic-Salopek, ed. 2011:** Mihanovic-Salopek, Hrvojka, ed. *The Eminent Croatian and Bulgarian Intellectual Women in the Sciences and Arts*. Zagreb: Institute for the History of Croatian Literature, Theatre and Music in Zagreb, CASA, 2011. [In Croatian: Mihanović-Salopek, Hrvojka, ur. *Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti*. Zagreb: Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe, HAZU, 2011.]
- Nichev et al., eds. 2004:** Nichev, Boyan & Savov, Gancho & Yordanova, Katya & Zhechev, Marin & Stancheva, Roumyana L., eds. *Translation Reception of European Literatures in Bulgaria*. Vol. 6. Balkan literatures. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Press, 2004. [In Bulgarian: Ничев, Боян & Савов, Ганчо & Йорданова, Катя & Жечев, Марин & Станчева, Румяна Л., съст. *Преводна рецепция на европейските литератури в България*. Том 6. Балкански литератури. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2004.]
- Pavlov 2020:** Pavlov, Plamen. *The First Ladies in Medieval Bulgaria*. Sofia: Bulgarian History Society, 2020. [In Bulgarian: Павлов, Пламен. *Първите дами на средновековна България*. София: Сдружение „Българска история“, 2020.]
- Preshlenova 2008:** Preshlenova, Roumiana. *On the Roads to Europeanism. Higher Education in Austro-Hungary and the Bulgarians (1879–1918)*. Sofia: Paradigma, 2008. [In Bulgarian: Прешленова, Румяна. *По пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите (1879–1918)*. София: Парадигма, 2008.]
- Skerlic 1912:** Skerlic, Jovan. *Writers and Books. I*. Belgrade: Geca Kon, 1912. [In Serbian: Скерлић, Јован. *Писци и књиге*. I. Београд: Геца Кон, 1912.]
- Skerlic 1920:** Skerlic, Jovan. *Writers and Books*. Belgrade: Geca Kon, 1920. [In Serbian: Скерлић, Јован. *Писци и књиге*. I. Београд: Геца Кон, 1920.]

- Slapsak 2007:** Slapsak, Svetlana. "Strategies of Oblivion and Gender." *Danas*, 21.02.2007, <https://www.danas.rs/kultura/strategije-zaborava-i-rod/> (accessed 20.09.2022). [In Serbian: Slapšak, Svetlana. „Strategije zaborava i rod.“ *Danas*, 21.02.2007.]
- Sabev 2015:** Sabev, Orlin. *Robert College and the Bulgarians*. Sofia: Iztok-Zapad, 2015. [In Bulgarian: Събев, Орлин. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015.]
- Znidarsic-Zagar 2009:** Znidarsic-Zagar, Sabina. *The Entering of Slovene Women into Literary Space*. Ljubljana: Pedagogical Institute, 2009. [In Slovenian: Žnidaršič-Zagar, Sabina. *Vstop Slovenk v Literarni prostor*. Ljubljana: Pedagoški institut, 2009.]
- Yordanova 1979:** Yordanova, Ventseslava (selection and translation). *Slovenian Stories*. Sofia: Narodna kultura, 1979. [In Bulgarian: Йорданова, Венцеслава, съст. и прев. *Словенски разкази*. София: Народна култура, 1979.]
- Yordanova 2004:** Yordanova, Katya. "Ivana Brlić-Mažuranić." In Nichev, B. et al., eds. *Translation Reception of European Literatures in Bulgaria*. Vol. 6. Balkan literatures: 172–175. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Press, 2004. [In Bulgarian: Йорданова, Катя. „Ивана Бърлич-Мажуранич.“ В: Ничев, Б. и кол., съст. *Преводна рецепция на европейските литератури в България*. Том 6. Балкански литератури: 172–175. София: АИ Проф. Марин Дринов, 2004.]

LYUDMILA MINDOVA (ЛЮДМИЛА МИНДОВА), ASSOC. PROF. PHD

Institute of Balkan Studies and Center of Thracology of the Bulgarian Academy of Sciences

 <https://orcid.org/0000-0002-7914-3076>